International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(3): 01-05
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 01-03-2019
Accepted: 04-04-2019

डा. गणेश ति.पण्डितः
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
राजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी,
कर्नाटक, भारत

Correspondence
डा. गणेश ति.पण्डितः
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः
राजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी,
कर्नाटक, भारत

महाभारते सन्निहितमानवीयमूल्यानां समीक्षा

डा. गणेश ति.पण्डितः

प्रस्तावना

अथ अमितबुद्धिना वेदव्यासेन विरचितम् अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रमोक्षशास्त्रादिभिः विविधैः नामान्तरैः विख्यातं महदिदं च महाभारतं कालत्रयेऽपि प्रासङ्गिकतां भजते इत्यत्र नास्ति संशीतिः । त्रिष्वपि कालेषु प्रासङ्गिकतां भजमानमिदं ग्रन्थरत्नं त्रिभिर्वर्षैरेव महामुनिः रचयामास । गन्थरत्नेऽस्मिन् सर्वशास्त्रामृतं सङ्ग्रहेण सन्निविष्टमस्ति । "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्" इतीदम् आदिपर्वणः वाक्यम् आदौ संस्मृत्य महाभारते सन्निहितानां मानवीयमूल्यानां समीक्षणमस्मिन् शोधपत्रे सप्रमाणं क्रियते । महाभारते प्रोक्तानि उदाहृतानि च मानवीयमूल्यानि सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च प्राथम्यमर्हन्ति । तत्र हि मानवीयमूल्यानि आधारभूतमानवमूल्यानि (Basic Human Values) इत्येव सम्बोध्यन्ते । तन्नाम इमानि मूल्यानि मानवजीवनस्य आधारभूतानि सन्तीति तात्पर्यम् । एतानि आधारभूतानि मूल्यानि सत्यप्रेमशान्त्यहिंसाधर्मश्चेति पञ्च । हस्ते यथा पञ्च अङ्गुल्यः राजन्ते तथैव मूल्यपञ्चकमपि लोकेऽस्मिन् राजते। हस्तेन सुखेन च कार्यं संपादयितुं पञ्चानामपि अङ्गुलीनां परिपूर्णं योगदानं यथा अनिवार्यं तथैव सुसंस्कृतं सुखमयं च जीवनं यापयितुं इमानि पञ्च संख्याकानि मूल्यान्यपि अनिवार्याणि सन्ति । इमानि मूल्यानि परस्परं पूरकाणि सन्तीत्यतः विश्वस्यास्य सर्वेऽपि दार्शनिकाः एतेषाम् उपादेयतां विना विवादमभ्युपगच्छन्ति । आधुनिकाः अपि एतेषां विषये जनजागर्याम् उत्पादयितुं प्रयतमानाः सन्ति । अत एव आधुनिकेषु अपि पाठ्यक्रमेषु मूल्यशिक्षायै मूल्याधारितशिक्षायै च महन्महत्त्वं परिकल्प्यते । परन्तु मूल्यानां महत्त्वं स्वरूपं वैशिष्ट्यं च अस्मत्पूर्वजैः आबहोः कालात् प्रागेव सुस्पष्टं निरूपितमस्ति । किञ्च महाभारतादिषु महाकाव्येषु मूल्याधारितसमाजस्य मूल्यरहितसमुदायस्य च विशिष्टं वर्णनं कृतं वर्तते। अतः महाभारतादीनां महाकाव्यानाम् अनुसन्धानम् अनुदिनमवश्यं कर्तव्यमेव । विशिष्यमहाभारतस्य समीक्षणेन मानवीयमूल्यानां वास्तविकानि स्रोतांसि कानीति विज्ञातुं प्रभवामः । अतः क्रमशः पञ्चानामपि मानवीयमूल्यानां सम्प्रत्ययाः सोदाहरणं स्पष्टीक्रियन्ते । यथा –

सत्यम् – मानवमूल्येषु आद्यं सर्वोत्कृष्टं च मूल्यं नाम सत्यमेव । समानता प्रामाणिकता, जिज्ञासा, **ज्ञाना**नुरागः, तर्कः, आशावादः इत्यादीनि सत्यस्यैव उपमूल्यानि सन्ति । सत्यमेव मानवस्य बौद्धिकपक्षं सर्वात्मना प्रभावयति । अत एव शान्तिपर्वणि "सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्" इत्युक्तम् । सत्यवचनं सर्वोत्कृष्टं लोकस्थितिकारकमित्यपि तत्रैव उक्तम् । तद्यथा –

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्[1] ॥

सत्यं स्वर्गस्यापि सोपानमस्तीत्यतः सत्यं वदत मासत्यमिति महाभारतं निर्दिशति । परन्तु सत्यज्ञानं न सुकरमस्ति । किं नाम सत्यम् ? इत्यस्यापि उत्तरं वयं महाभारतादेव विज्ञातुं शक्नुमः । सर्वभूतकल्याणकृदेव सत्यमिति सुस्पष्टमुक्तमस्ति तत्र । यथा –

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं ब्रवीम्यहम्[2] ॥

सत्येन असत्यं स्वतः एव निर्गच्छति । यथा शान्तचित्तेन क्रोधः जेतुं शक्यः, सदाचारेण दुर्जनः वारयितुं शक्यः यथा वा दानेन कृपणतां दूरीकर्तुं प्रभवामः तथैव सत्येनैव असत्यत्मपि समूलमुत्पाटयितुं शक्नुमः । यथोक्तम् उद्योगपर्वणि –

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत् कदर्थं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्[3] ॥

सत्यमेव सतां व्रतमित्युपदिशति महाभारतम् । किञ्च सत्यमार्गस्य अनुसरणेन के के लाभाः संभवन्ति इत्यत्र ये दृष्टान्ताः अत्र परिकल्पिताः सन्ति न तथा इतरेषु वाङ्मयेषु । अतः सत्यस्य वास्तविकसमीक्षणाय महाभारतमनुसन्धेयमेव ।

प्रेम - "वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि" इति कालिदासीयं वचः। सद्गुणाः भगवत्प्रेमसंपादनहेतवः सन्ति । महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्भक्तनिरूपणप्रसङ्गे साक्षात्भगवता एव उक्तं यत्–

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः[4] ॥

अस्मिन् श्लोके स्वार्थरहितस्य निष्कल्मषप्रेम्णः वर्णनं कृतं वर्तते । अत्रेदमवश्यं विज्ञेयं यत् लोकप्रेम प्रीतिरिति भगवत्प्रेम भक्तिरिति व्यवह्रियते शास्त्रेषु इति । षड्विधं प्रीतिलक्षणमिति पञ्चतन्त्रेऽपि उक्तमेव । तद्यथा –

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्[5] ॥
प्रेम एव प्रियमिति वेदेष्वपि उक्तचरमेव ।
यथा अथर्ववेदे–
प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये[6] ॥

सर्वभुतेषु समभाव एव प्रेम्णः वास्तविकं रूपं वर्तते । तत्तादृशगुणोपेतः एव भक्तः इति उच्यते । भक्त एव भगवत्प्रियः भवति नान्यः । तस्य लक्षणान्यपि उक्तान्येव । तद्यथा –

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः[7] ॥

मित्रता कारुण्यम् अहंकारराहित्यम् ममकारराहित्यम् इत्यादीनि प्रेम्णः उपमूल्यानि सन्ति । प्रेम्णा एव ऐक्यभावः समुदेति । अत एव Love is God इत्यपि आभाणकं श्रूयते । प्रेम्णः उद्भवेन

मानवः स्वार्थरहितः सहयोगबुद्धिश्च भवति । अतः एव आधारभूतेषु मानवीयमूल्येषु प्रेम्णः प्राथम्यमुपकल्पितमस्तीति फलितम् ।

शान्तिः – सहनशीलता, तत्पर**रता**, प्रसन्नता, विनम्रता,धारणपटुता इत्यादीनि शान्तेः उपमूल्यानि सन्ति । शान्तेरभावे मानवः अशान्तः जायते । अशान्तस्य कुतः सुखम् । अतः मानवजीवने शान्तेः प्राप्तिः अनिवार्या एव । शान्त्या एव प्रसन्नता समुपजायते। क्रियाशीलता समभिवर्धते । पुनः मानवे धनात्मकदृष्टिः विकसिता भविष्यति । मानवे परिदृश्यमाना अशान्तिः नूनं तत्परिवारं प्रभावयति । अशान्तः परिवारः समुदायं समाजञ्च प्रभावयति । अत एव अद्यत्वे राष्ट्रशान्तेः विश्वशान्तेश्च विषये आधुनिकेषु महती आस्था परिदृश्यते । शैक्षिकपाठ्यक्रमेष्वपि "शान्तिशिक्षा" इत्याख्यः विषयविशेषः सन्निहितो वर्तते । एवं शान्तेः महत्त्वमपरिहार्यमेव । शान्तेः क्रियारूपमस्ति शमः । "शममेव परं मन्ये शमात् क्षेमं भवेन्मम" इतीदं श्लोकवाक्यमपि सभापर्वणि श्रूयते । ज्ञानध्यानतपादिभिः मानवः शमान्वितः भवति । तत्र **हि** षड्रसास्वादनक्षामस्ति आस्माकीना रसना । परन्तु शान्तैकरसास्वादात् अतीन्द्रिया तृप्तिर्जायते मानवेषु । किञ्च शमेनैव तन्नम शान्त्या एम मानवः इन्द्रियनिग्रहक्षमः भविष्यति । न केवलं पञ्चेन्द्रियनिग्रहेण शान्ति**रु**पलभ्यते । एतदर्थं षष्ठस्यापि इन्द्रियस्य तन्नाम मनसः निग्रहणं कार्यम् । मनसः निग्रहेण मानवः शमान्वितः सन् सिद्धिमवाप्नोति । शम एव सर्वसिद्धिकारकः इति आदिपर्वणि अपि उक्तमेव । तद्यथा –

शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् [8] ॥

विषयविरक्तिः वासनापरित्या**गो** वा शमसाधनहेतुरस्ति । किञ्च धर्मसङ्ग्रहमूलमपि शम एव इत्यपि महाभारते उक्तमेव । तद्यथा –

शमस्तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
गृहस्थानां विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान् [9] ॥

अहिंसा – अहिंसा धर्माय हिंसा च अधर्माय कल्पते इति सर्वलोकसामान्यः विचारः । अतः एव अहिंसा ज्यायसी इति महाभारतेऽपि उक्तमेव । न केवलं कायेन अपि तु वचसा मनसा वापि हिंसा न कार्या । मनोवाक्कायैः यः इतरान् न हिंसयति सः इतरप्राणिभ्योऽपि हिंसतो न भवति । अतः त्रिकरणशुद्धिरनिवार्या। यथोक्तं शान्तिपर्वणि-

न हिंसयति यो जन्तून् मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थापनयनैः प्राणिभिर्न स हिंस्यते [10] ॥

अहिंसैव सकलधर्ममूलमित्यतः अहिंसा परमो धर्मः इत्येव जोघुष्यते । यथोक्तं तत्र –

अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते [11] ॥

अहिंसैव सर्वश्रेष्ठः यज्ञः तेनैव च महत्फलमपि लभ्यते इति अनुशासने उक्तम् । तद्यथा –

अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परमं फलम् ।
अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् 12 ॥

अहिंस्रस्य मनुजविशेषस्य तपादिकं न कदापि विनश्यति । किञ्च सः मातापितरौ इव सर्वत्र पूज्यस्थानं विन्दतीत्यपि तत्रैव उक्तम् । तद्यथा –

अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो भजते सदा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता तथा पिता [13] ॥

धर्मशास्त्रेऽपि अहिंसायाः श्रेष्ठं स्थानं कल्पितमस्तीत्यपि तत्रैव लिखितमस्ति । यथा –

अहिंसा परमो धर्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु परमं पदम् [14] ॥

एवं महाभारते साद्यन्तं वयं अहिंसायाः वैशिष्ट्यं द्रष्टुं शक्नुमः । महाभारतयुद्धं यद्यपि प्रवृत्तं तथापि "मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्" इतीदं भगवद्वचनं अत्र अवश्यं स्मर्तव्यमेव ।

धर्मः - धर्मद्वारप्रवेशाय अहिंसा, समता, शान्तिः दया इत्यादीनि अनिवार्याणि । अहिंस्रः, समदृष्टिः, शान्तः, दयापरश्च मानवः एव धर्ममश्नुते नान्यः । यथोक्तं वनपर्वणि-

अहिंसा समता शान्तिरानृशंस्यममत्सरः ।
द्वारेण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम [15] ॥

एवद्वचनं युधिष्ठिरम् उद्दिश्य उक्तमस्ति । युधिष्ठरस्तु धर्मपरायणः धर्मराजश्चेति प्रसिद्धः आसीत् । एवमत्र महाभारते आदर्शपुरुषचित्रणेन धर्मस्य माहात्त्म्यम् उपवर्णितमस्ति । धर्मत्यागेन अर्थग्रहणेन च अधर्मः अनर्थश्च भविष्यतीति द्रोणपर्वणि अपि उक्तमेव । तद्यथा –

यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नरः ।
सोस्माच्च हीयते लोकात् क्षुद्रभावं च गच्छति [16] ॥

धर्मावलम्बनेन धार्मिकः इह लोके परलोके च सुखं विन्दति । सकलकल्याणमूलोऽयं धर्मः इत्यपि तत्रैव उक्तम् । तद्यथा –

धर्मापेक्षी नरो नित्यं सर्वत्र लभते सुखम् ।
प्रेत्यभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते [17] ॥

यत्र धर्मः निवसति तत्र कृष्णः निवसति, यत्र कृष्णः निवसति तत्र धर्मोऽपि स्वत एव निवसति इति भीष्मपर्वणि उक्तम् । यथा –

यत्र धर्मो द्युतिःकान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा मतिः ।
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यत्र कृष्णस्ततो जयः [18] ॥

यत्र धर्मः निवसति तत्रैव समाजोऽपि सुखेन निवसति । धर्मरहिते तन्नाम मानवमूल्यरहिते समाजे सर्वदा अनर्था एव जायन्ते । मूल्यरहितसमाजोऽपि शीघ्रमेव विनश्यति । यथा उक्तम् –

धर्मे वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन् ह्रसति ह्रीयन्ते तस्माद् धर्मं न लोपयेत् [19] ॥

एवं महाभारतमहाकाव्ये पञ्चानामपि मानवीयमूल्यानां विस्तरेण वर्णनं कृतं दृश्यते । विशिष्य आधुनिककाले मूल्यशिक्षायै प्राथम्यं दीयते । परन्तु मूल्याधारितशिक्षा कथं वर्तते इति वयम् अस्मिन् महाकाव्ये साक्षादवलोकयितुं शक्नुमः । एतेषां मूल्यसम्बद्धानां श्लोकरूपाणां विचाराणां पाठ्यक्रमेषु सन्निवेशः अवश्यं कर्तव्यः । अनेन मूल्याधारितसमाजस्य निर्माणं कर्तुं शक्नुमः । किञ्च लोके विश्वबन्धुत्वभावनायाः जागरणाय लोकोद्धाराय च इमानि मानवीयमूल्यानि नूनम् उपकुर्वन्ति । अतः मानवीयमूल्यानां विषये महाभारतादिषु सन्निहितानां विचाराणां विषये गभीरमनुसन्धानमवश्यं कर्तव्यमिति शिवम् ।

संदर्भ ग्रन्थसूची

1. महाभारतम् – सुभाष विद्या अलंकार, प्रतिभा प्रकाशन, नई दिल्ली (2009)
2. शान्तिपर्वणि 259/10
3. शान्तिपर्वणि 289/20
4. उद्योगपर्वणि 3.9/72
5. भीष्मपर्वणि 36/19, गीतायाम् 12/19

6. पञ्चतन्त्रे 2/49
7. अथर्ववेदे –19/62
8. भीष्मपर्वणि 36-13/14, गीतायाम् 12-13/14
9. आदिपर्वणि 42/9
10. महाभारते 141 /70
11. शान्तिपर्वणि 175/27
12. अनुशासने -115-231
13. अनुशासने – 116/29
14. अनुशासने – 116/31
15. अनु. दा.पा 145
16. वनपर्वणि
17. द्रोणपर्वणि 24/14
18. द्रोणपर्वणि – 85/31
19. भीष्मपर्वणि – 23/28
20. शान्तिपर्वणि 90/17
21. भारतीय वाङ्मय कोष (P.134, 138) – निर्मला प्रकाशन, जयपुर, राजस्थान (1997)।
22. मूल्यशिक्षा (P. 101 to 105) – दत्ताराम पाठक, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा (2005)।